

BOZKIR KÜLTÜR TARİHİ ARAŞTIRMALARINDA ARZHAN 1 KURGANI*

TOMB OF ARZHAN 1 IN BOZKIR CULTURAL HISTORY RESEARCH

Mazhar NARŞAP**

Makale Bilgisi/Article Info: Geliş/Received: 14/06/2024 Düzeltme/Revised: 18/12/2024 Kabul/Accepted: 18/12/2024

Araştırma Makalesi / Research Article

Atf / Cite as: Narşap, M. (2024). Bozkır Kültür Tarihi Araştırmalarında Arzhan 1 Kurganı. *Bellek Uluslararası Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi*, 6(2), 111-128. <https://doi.org/10.52735/bellek.1501388>

ÖZ

Toplumlar, yaşadıkları coğrafyanın koşullarına uygun bir yaşam tarzı benimseyerek kültürlerini oluşturmuşlardır. Ormanlarda yaşayanlar, asalak kültürü; tarıma uygun yerlerde yaşayanlar, yerleşik kültürü; hayvancılığa elverişli yerlerde yaşayanlar ise göçebe kültürü meydana getirmişlerdir. Bu kültürlerin yanı sıra Avrasya coğrafyasında yaşayan bozkır kavimleri, o coğrafyanın şartları neticesinde kendilerine has olan konargöçer kültürü ortaya çıkarmışlardır. Bu konargöçer kültürdeki göçebelik, yaylak ve kışlak arasında, boy beyinin idaresinde, ilkbahar ve sonbahar mevsimlerinde yapılan sistemli bir göç hareketidir. Yaşadıkları coğrafyanın şartlarından dolayı konargöçer yaşam tarzını benimsemiş olan bozkır kavimlerinin tarih ve kültürlerine dair yapılan araştırmalarda sözlü, yazılı ve arkeolojik kaynaklar kullanılmaktadır. Bozkır kavimlerine dair arkeolojik kaynakların başında kurganlar gelmektedir. Yığma tepe mezar olan kurganların içi bozkır insanının gündelik hayatındaki evi olan çadırın düzeni gibi tasarlandığı için kurganlarda yapılan kazılarda bozkır insanının kültürünün ana katmanlarını oluşturan sosyal, askerî, dinî ve ekonomik hayatı hakkında önemli bilgiler sağlayacak pek çok kalıntı ve buluntu ortaya çıkarılmıştır. Söz konusu kurganlardan biri de Arzhan 1'dir. Tuva bölgesinde yer alan Arzhan 1 kurganı hırsızlar tarafından büyük bir tahribata uğramış olsa da bozkır kültür tarihine dair önemli veriler sunmaktadır. Bu çalışmada Arzhan 1 kurganında yapılan kazı sonucunda elde edilen veriler değerlendirilerek bozkır kültür tarihi açısından incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Bozkır, Konargöçer, Kurgan, Arzhan 1, Kültür.

EXTENDED SUMMARY

Important information on the cultural history of the Steppe tribes can be obtained both from their own sources and from the written sources of other tribes with which they interacted. The main information about the cultural history of the steppe tribes is obtained from archaeological sources. At the beginning of archaeological sources are the graves of the steppe people. These graves are called tomb. Since the steppe tribes lived in a wide area from the Great Wall of China to the Danube River, their tombs are also located in a wide geography. One of

* Bu araştırma sürecinde; TR Dizin 2020 kuralları kapsamında “Yükseköğretim Kurumları Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesinde” yer alan tüm kurallara uyulmuş ve yönergenin ikinci bölümünde yer alan “Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiğine Aykırı Eylemlerden” hiçbirini gerçekleştirilmemiştir. Ayrıca bu araştırma “Etik Kurul İzni” gerektirmeyen bir çalışmadır.

** Dr., Bağımsız Araştırmacı, narsapmazhar5@gmail.com, ORCID: 0000-0002-5104-2054

these tombs is Arzhan 1 tomb. Arzhan 1 tomb is located in the Uyuk River valley, which is rich in pastures and used as a wintering place by steppe tribes that do not keep much snow in winter. There are many tombs belonging to steppe tribes in the Uyuk River valley between Arzhan and Tarlyk villages. One of these tombs, Arzhan 1 tomb, is the largest tomb in the region with a diameter of 120 m and a height of 3-4 m. M.P. Gryaznov, who started excavation works in the tomb in 1971, completed his works in 1974. The remains and finds unearthed as a result of the excavations of the excavator, who determined that the tomb had been destroyed from the first time it was formed, provide important data on the cultural history of the steppe tribes. Although it is not clear due to the deterioration of the wooden structure, 70 wooden burial chambers were identified in the Arzhan 1 tomb. Among these chambers, the centre chamber numbered 1 is the most important one. Because the king and queen and eight other people who are thought to be their entourage were buried in this chamber. There are also horses belonging to the king in the eastern part of the room. Horses were buried in the rooms numbered 2,3,5,10,17,20,26,34,37. In rooms 13 and 31, it was determined that both human and horse were buried. In room 9 only human was buried. Apart from these rooms, the other rooms in the tomb were not used and left empty. During the excavations in the tomb, in addition to horse and human burials in various wooden burial chambers, remains and finds that will provide important data on the history of steppe culture such as pieces of clothing, pieces of horse harness, pieces of clothing ornaments, arrowheads, etc. were found. The Arzhan 1 tomb has attracted the attention of researchers since the first year of excavation and various studies have been carried out on the tomb. One of the studies is related to the dating of the tomb. As the tomb was dated to the VIII-VII centuries BC, the wooden logs in the tomb were examined by E.A. Vaganov at the Institute of Physics, and L.V. Kirensky concluded that the logs were cut in August-September and used immediately after cutting as a result of microphotometric analysis of the logs. Based on these studies, it can be said that the burial ceremony in the Arzhan 1 tomb was held in September. As a result of these two studies, it is compatible with the funeral burial calendars of the steppe tribes that the tomb was built in autumn. In the steppe geography, the construction of the grave begins after finding a suitable place for a deceased person to be buried. Considering the difficult excavation of the soil and the conditions of the geography, the construction of the tomb takes a long time. For this reason, there is a time interval between the date of death and the date of burial. It is stated in the sources that people who died in spring and summer in the steppe geography were buried in autumn, and those who died in autumn and winter were buried in spring. For this reason, studies on the logs play a role in determining the date when the tomb was built, as well as confirming the information contained in written sources. The Arzhan 1 tomb also proves the existence of a strong culture formed by the social, religious, military and economic sub-layers of the steppe tribes since the earliest periods of history, and shows that there is a cultural continuity with the remains and finds from other tombs in the steppe geography.

Keywords: Steppe, Culture, Kurgan, Social Life

GİRİŞ

Toplumların kültürlerinin oluşmasında, yaşadıkları bölgelerin coğrafi şartları önemli bir yere sahiptir. Çünkü yaşanılan yerin iklim koşulları, ekonomik unsurları belirlediği gibi yaşam koşullarını ve buna bağlı olarak da kültürleri belirlemektedir. Örneğin; ormanlık alanlarda yaşayanlar ile çöl bölgesinde yaşayan her iki topluluğunda yaşadıkları coğrafyanın şartlarının aynı olmaması her iki toplumun oluşturmuş olduğu kültürlerde de farklılık olmasına neden olmuştur. Bu sebeple doğu da Çin Seddi'nden, batı da Tuna Nehri'ne kadar olan ve Avrasya olarak adlandırılan coğrafyada yaşayan bozkır kavimleri de yaşamış oldukları bölgenin coğrafi şartlarına uygun olan konargöçer yaşam tarzını benimsemişlerdir. Konargöçer yaşam tarzı basit bir göçebelik olmayıp, boy beyinin idaresinde yılın belirli zamanlarında hayvanlarına taze ot bulabilmek amacıyla yaylak ve kışlak arasında yapılan sistemli bir göç hareketidir. Konargöçer yaşamı benimsemiş olan bozkır kavimleri bu şartlar neticesinde kendilerine özgü olan bozkır kültürünü diğer bir adı ile atlı göçebe kültürünü meydana getirmişlerdir. Söz konusu bu kültüre dair sözlü, yazılı ve arkeolojik kaynaklarda bilgiler bulunmaktadır. Bozkır kavimlerinin hem kendi kaynaklarından hem de münasebette buldukları diğer kavimlerin yazılı kaynaklarından kültür tarihlerine dair önemli bilgiler elde edilmektedir.

Bozkır kavimlerinin kültür tarihine dair esas bilgiler ise arkeolojik kaynaklardan elde edilmektedir. Arkeolojik kaynakların başında ise bozkır insanının mezarları gelmektedir. Bu

mezarlar kurgan olarak adlandırılmaktadır. Kurgan kelimesini günümüz Türkçesinde karşılayan iki farklı anlam vardır. Türk Dil Kurumu tarafından hazırlanan Türkçe sözlükte; 'kurgan' kelimesi iki anlama gelmektedir. İlk anlamı, İlk Çağ'da mezar üzerine toprak yığılan küçük tepe, diğer anlamı ise tepe şeklinde mezar, höyük olarak kullanılmıştır.¹ Bozkır kültür çevresinde kurganın anlamı ise bozkır insanının defnedildiği yığma tepe mezarlara verilen addır. Bu ad kelime anlamı olarak, 'korugan' yani korumak manasına gelmektedir. Korugan kelimesinin de iki anlamı vardır: Birincisi mezar anlamındadır. İkinci anlamı ise şehri koruyan sur duvarlarıdır. Nitekim bozkır kavimlerinin benimsediği yaylak ve kışlak arasında süregelen konargöçer yaşam tarzına bakıldığı zaman kurganın şehir ile ilgili olan anlamının ilerleyen süreçte kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bozkır coğrafyasında kullanılan kurgan tabiri, mezarda bulunan ölüyü koruması manasına gelmektedir. Bu sebeple bozkır kavimleri için kullanılan anlamı mezardır.²

Kurganın ortaya çıkışı her şeyden önce insanı toprağa gömme geleneğinin başlaması ile ilgilidir. Bozkır coğrafyasında söz konusu geleneğin ise ne zaman başladığını belirlemek pek mümkün değildir³

Bozkır insanı kurganları; dağlar, yaylalar, ormanlar, ırmak kenarları gibi toplum tarafından kutsallık atfedilen yerlere yapmışlardır. Kurganların bu kadar farklı yerlere yapılmasında bozkır kavimlerinin geniş bir coğrafyaya yayılmış olmaları son derece etkili olmuştur.⁴

Arkeolojik kaynak olarak görülen kurganlar hakkında yazılı kaynaklarda da önemli bilgiler yer almaktadır. Bu yazılı kaynaklardan biri de Herodotos'un yazmış olduğu Historia adlı kitabıdır. Herodotos bu eserinin 4.bölümünde bir bozkır kavmi olan İskitlerin kurganı nasıl yaptıklarını şu şekilde anlatmaktadır: "Hükümdarları öldüğü zaman, o bölgede eni boyu bir dörtgen, büyük bir çukur kazılar ve hazır olduğu zaman ölüyü getirirler. Gövde mumla kaplanmıştır; önceden karnı yarılmış, içi boşaltılmış ve maydanoz tohumu, anason ve dövülmüş saparna ve kokulu maddelerle doldurulmuş, sonra dikilmiştir; ölü bir arabaya konur ve başka bir halk topluluğuna götürülür. Bütün halk toplulukları dolaştırıldıktan sonra ölü, imparatorluğun en uzak ülkesi olan Gerrhos ülkesine götürülür; mezar orada kazılmıştır. Mezarın içine çimen yayılır, hükümdar üzerine konur. Ölü, yere saplanmış mızraklarla çevrilir, üzerine ağaçtan bir gölgelik konur, sazlarla örtülür, mezarın içinde boş kalan geniş yerlere eşlerinden birisi, elinden içki içtiği kimse, bir aşçı, silahtar, uşaklarından birisi, bir haberci ve atları boğulup konulur, kullandığı eşyalardan birer tane ve altın kupalar da konur. Bu tören tamamlanınca herkes mezarın üzerine kürekle toprak atar ve en yüksek tümseği yapmak için birbirleriyle yarış ederler"⁵

Herodotos'un, kurgan yapımıyla ilgili verdiği bilgiler, bozkır coğrafyasında bulunan kurganlarda yapılan kazı çalışmalarından bulunan arkeolojik malzemelerle de doğrulanmıştır. Bu da kaynağın önemini arttırmaktadır. Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlarda, Herodotos'un eserinde yer verdiği kurganlardan çok sayıda bulunmaktadır.

Bozkır coğrafyasında yaşayan kavimlerin sadece milattan önceki süreçte değil; milattan sonraki süreçte de kurgan yapmaya devam ettiklerine dair bilgiler bulunmaktadır. Örneğin; 9. yüzyılda Abbasi Halifesi tarafından Bulgar Hanı'na elçi olarak gönderilen kafilenin içerisinde bulunan İbn Fadlan, bu sefere ilişkin yazmış olduğu seyahatnamesinde Oğuzlarda ölü gömme geleneğinden şu şekilde bahsetmektedir: "Oğuzlardan birisi ölürse onun için ev gibi büyük bir

¹ (<https://sozluk.gov.tr/>).

² İlhami Durmuş, Türk Kültürüne Giriş, Akçağ Yayınları, Ankara 2016, s. 434.

³ Çoruhlu, Yaşar, Eski Türklerin Kutsal Mezarları Kurganlar, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2019. s.67.

⁴ Oktay Belli "Eski Çağ ve Orta Çağ'da Türkler'de Kurgan Yapma Geleneği", Türkler, III. Cilt s. 927.

⁵ Herodotos, Herodotos Tarihi, (Çev. Müntekim Ökmen), Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2015 s. 313.

çukur kazarlar. Bundan sonra cesedi alıp elbisesini giydirir, kuşağını ve yayını kuşandırır. Eline, içinde nebiz olan ağaçtan bir kadeh verirler, önüne yiyecek dolu bir kap koyarlar. Daha sonra ölüyü çukura oturtup üzerini tavanla örterler. Mezarının üzerine çamurdan bir kubbe gibi tümsek yaparlar. Bundan sonra ölünün hayvanlarının yanına varıp miktarına göre, birden yüze veya iki yüze kadarını kurban ederler. Onların etlerini yerler. Başlarını, ayaklarını, derilerini ve kuyruklarını bir tarafa ayırıp bunları kesilmiş ağaçlar üzerine kabrinin başına asarlar. Bunlar ölünün cennete giderken bineceği hayvanlardır derler. Eğer ölen kimse, sağlığında insan öldürmüş kahraman kimse ise öldürdüğü insanların sayıları kadar, ağaçtan suret yontup bunları kabrinin üzerine dikerler. Bunlar onun hizmetçileridir.”⁶

Herodotos’un ve İbn Fadlan’ın eserlerinde tarif ettiği gibi kurganlarda yapılan pek çok kazı çalışmaları neticesinde de kurganların iki ana unsurdan oluştuğu anlaşılmaktadır. Birinci kısmı toprak seviyesine kadar açılmış çukur ve çukurun içine oluşturulan odalardan oluşan kurganın, ikinci kısmı ise zemin seviyesi üzerine yığılmış toprak-taş tabakadan oluşmaktadır. Mezar çukuru içine oluşturulan odaların içine defin işlemi tamamlandıktan sonra üstleri kalaslarla kapatılmakta bu kalaslar ise alttan payandalarla desteklenmektedir. Böylece mezar odalarının üzerine sağlam bir tavan oluşturularak topraktan ve taştan bir tepe yapılmaktadır. Mezarların odalarının üzerine yığılan toprak kenarlarından dışarıya taşmakta, böylece mezarı korunaklı hâle getirmektedir.⁷

Bozkır kavimleri, Çin Seddi’nden Tuna Nehri’ne kadar olan geniş bir alanda yaşadıkları için kurganları da geniş bir coğrafyada sayısız şekilde yer almaktadır. Bu kurganlardan biri de Arzhan 1 kurganıdır. Tuva’da bulunan Arzhan 1 kurganı; otlak bakımından zengin, kış aylarında fazla kar tutmayan bozkır kavimlerinin kışlak olarak kullandığı bir yer olan Uyük Nehri vadisinde bulunmaktadır. Arzhan ve Tarlyk köyleri arasında bulunan Uyük Nehri vadisinde bozkır kavimlerine ait birçok kurgan bulunmaktadır. Bu kurganlardan biri olan Arzhan 1 kurganı, 120 m çapı ve 3-4 m yüksekliği ile bölgede bulunan en büyük kurgandır.⁸

Arzhan 1 kurganında kazılara başlamadan önce kurgan ile ilgili M.P. Gryaznov tarafından yapılan araştırmalarda kurganın içerisinde bir su kaynağının olduğu ve bu suyun bölge halkı tarafından şifalı olduğuna inanıldığı neticesine ulaşılmıştır. Ayrıca bölge halkının 20.yy gibi yakın bir tarihe kadar kurgan çevresinde dinî festivaller düzenleyerek dualar ettiği ve çeşitli yarışmalar tertip edildiği yine Gryaznov tarafından tespit edilmiştir. Kurgan içerisinden çıkan suyun şifalı kabul edilmesi ve bölge halkının yılın belli zamanlarında kurgan çevresinde etkinlikler düzenlemesi bozkır kavimlerinin inanç dünyasında yer alan atalar inancının bir göstergesidir.⁹

Kurganın üst kısmını oluşturan dolgu, esas olarak orta büyüklükte, 20-50 kg ağırlığında ve 20-40 cm uzunluğunda moloz taştan yapılmıştır. Ayrıca kurganın tüm alanı boyunca epeyce nehir çakılları bulunmaktadır. Taşların oluşumunda ve düzenlenmesinde herhangi bir düzen gözlenmemektedir.¹⁰

Kurganın ana alanı orta kısımda 30 cm, uç kısımlarda ise 85 cm çapa ulaşan kalın karaçam kütüklerinden oluşturulmuş ahşap odalardan meydana gelmektedir. Kurgan yapımında çoğu yerde malzeme olarak ağacın seçilmesi bozkır insanının inanç dünyasındaki kutsallığı ile ilgili olabileceği düşünülebilir.¹¹ Söz konusu alan, yuvarlak ve mazgal tarzında olup diğer arkeolojik alanlarda rastlanılmayan, tamamen sıra dışı bir tip olarak görülmektedir. Ahşap

⁶ İbn Fadlan, İbn Fadlan Seyahatnamesi, (Çev. Ramazan Şeşen), Yeditepe Yayınları, İstanbul 2022, s. 36

⁷ Durmuş, Türk Kültürüne Giriş..., s. 434.

⁸ M.P. Gryaznov, Arzhan, Tsarskii Kurgan Ranneskifskogo Vremeni. Nauka. Leningrad, 1980, s.5.

⁹ Gryaznov, Arzhan, Tsarskii Kurgan..., s. 5.

¹⁰ Gryaznov, Arzhan, Tsarskii Kurgan..., s. 9.

¹¹ Çoruhlu, Y. (2004). Eski Türklerde Ölüm. *Cogito*, 40, s. 246.

odaları oluşturan kütükler doğrudan yere yerleştirildiklerinden dolayı üzerlerine gelen kurganın üst tabakasındaki taşların ağırlığı ile toprak tabakasında 30 cm derinliğe kadar inmiştir. Söz konusu odaların iç alanı 15-20 m² ile 150 m², yüksekliği ise 2-3 m arasında değişmektedir. Ahşap odaların şekli ve boyutları, genel yapıdaki konumlarına bağlı olarak farklılık göstermektedirler.¹²

Kurganın merkezinde yer alan odalar daha küçük ve yüksek yamuk bir şekle; çevredeki ahşap odalar ise daha büyük olup şekli geniş bir yamuktur. Odaların duvarlarını sırasıyla döşenmiş kalın kütükler oluşturmaktadır. Kütüğün şeklini alan duvarlar düz olmayıp kütüğün kalınlığına göre değişkenlik göstermektedir. Bazı ahşap mezar odaları ise soyulmuş, düz, iyi düzeltilmiş kütüklerden yapılmıştır. Ahşap mezar odalarının duvarlarını oluşturan kütüklerin köşe çıkıntılarına sadece nadir durumlarda duvarları ve tavanları hizalamak için küçük kesimler yapılmıştır. Genellikle kütükler köşelere oturmadan birbiri ardına istiflenmiş ve boy ölçüleri kısaltılmamış hâlde yerleştirilmişlerdir. Bu da duvarlardan daha uzun ve uçları ahşap odanın boyutlarının çok ötesine, bazen 3-4 m'ye kadar uzanan kütüklerin 1-2 m genişliğindeki ahşap mezar odaları arasındaki koridor şeklindeki boşluklar oluşturmalarına neden olmuştur. Ahşap mezar odaları kadar koridor boşlukları da yoğun bir tavanla örtülmüştür. Kurganın alt yarısının tamamı bu nedenle ahşaptır. Bu şekilde 70'ten daha fazla olacağı tahmin edilen ahşap mezar odasına sahip olan kurganın çapı yaklaşık 80 m olup kapladığı alan ise yaklaşık 5.000 m² dairesel bir platformdur.¹³

Kurganda kazı çalışmalarına 1971 yılında başlayan M.P. Gryaznov, çalışmalarını 1974 yılında tamamlamıştır. Kurganın olduğu ilk zamanlardan tahribata uğradığını tespit eden Gryaznov yaptığı çalışmalar sonucunda elde ettiği bulgular, bozkır kavimlerinin kültür tarihine dair önemli veriler sunmaktadır. Arkeolojik kazı çalışmalarının ilk sezonu olan 1971 yılında kurganın ortasında bulunan ve kral ile mahiyetinin defnedildiği yer olan 1 numaralı oda ile iki sıra hâlinde olan 2-7 numaralı odalar ve 11-12 numaralı odalar tespit edilerek söz konusu odalarda kazı çalışmaları yapılmıştır. Yapılan kazı çalışmaları neticesinde kurganın ortasında, 64 m² boyutlarında yüksekliği 2,6 m ölçülerine sahip 1 numaralı oda olarak adlandırılan oda ortaya çıkarılmıştır. Bu odanın içerisinde kare planlı 16m² alan kaplayan bir iç oda daha bulunmaktadır. Bu ahşap oda içerisinde ise altı ahşap tabut yer almaktadır. Söz konusu oda içerisinde kral ve mahiyetinin defnedildiği tahmin edilmektedir. Oda büyük oranda tahrip olduğu için elde edilen kalıntıların parçalar hâlinindedir. Bunlar odanın zemininde ve çeşitli yerlerinde bulunan samur kürk kalıntıları, iki çeşit kumaştan yapılmış giysi parçaları, kayış parçası, altın bir plaka, çeşitli boncuklar gibi kıyafet ve kıyafet süsleme parçalarıdır. Odanın zemininde yapılan incelemelerde ise 15-20 atın kuyruk kalıntıları ve kuyrukları sarmak için kullanıldığı tahmin edilen küçük altın yaprak bulunmuştur. Yine aynı yıl içinde 2,3 ve 5 numaralı odalar içerisindeki at mezarları ve koşum takım parçaları tespit edilmiştir.¹⁴

1972 yılında kazı sezonunda ise kurganın güneyindeki 13-21 numaralı odalar ile kuzey duvarına bitişik olan 8-9 numaralı odalar kazılmış ve 15 numaralı odanın yakınındaki 18 m boyunca ahşap bir eğim temizlenerek incelemeler yapılmıştır. 13,17 ve 20 numaralı odalar içerisinde atların defnedilmiş ve tahribata uğramış oldukları tespit edilmiştir.¹⁵

1973 yılında kazılar, kurganın kuzey yarısında yoğunlaştırılmış ve kurganın güneydoğu ve güneybatı kısımlarındaki 22,24 ve 38 numaralı odalar ile 10,25-37 numaralı odalarda kazı çalışmaları yapılmıştır. Doğu tarafında 7 numaralı oda ve kuzeydeki 34 ve 50 numaralı odalarda da kazı çalışmaları yapılmıştır. Yine aynı kazı sezonunda açılan 10,31 ve 37 numaralı odalarda

¹² Gryaznov, Arzhan, Tsarskii Kurgan..., s. 9.

¹³ Gryaznov, Arzhan, Tsarskii Kurgan..., s. 9.

¹⁴ Gryaznov, Arzhan, Tsarskii Kurgan..., s. 8.

¹⁵ Gryaznov, Arzhan, Tsarskii Kurgan..., s. 9.

binek atları bulunmuştur. Ayrıca 31 numaralı odada iki kişinin de gömüldüğü, Gryaznov tarafından tespit edilmiştir. Kurganda yapılan çalışmalarda; 25, 26, 27, 28, 34 ve 35 numaralı odalara atların defnedildiğine dair kalıntılar bulunmuştur.¹⁶

1974'teki kazı sezonunda ise bir önceki yılın çalışmaları devam etmiş kurganın önce güneydoğu kesimindeki 39-44 numaralı odalarda daha sonra kuzey ve kuzeydoğudaki 45-53 numaralı odalarda son olarak da batı tarafındaki 54-70 numaralı odalarda kazı çalışmaları yapılmıştır. Kurganın güneydoğusundaki 43 numaralı oda ve kuzeybatısındaki 54 numaralı odaların yakınlığında bulunan yamaçtaki küçük alanlar da temizlenmiştir. Kurganı çevre halkalarındaki 42-61 numaralı odalar ile batı kısmının ikinci ve üçüncü halka sırasındaki 62-70 numaralı odalarda yapılan kazı çalışmalarında 11 ve 68 numaralı odalar arasındaki boşlukta bulunan iki at mezarı hariç herhangi bir defin edilmiş at veya insan kalıntısına rastlanılmamıştır.¹⁷ (Görsel 4)

Arzhan 1 kurganında yapılan çalışmalarda ahşap yapının bozulmuş olması sebebiyle 70 ahşap mezar odası tespit edilmiştir. Bu odalardan, 1 numaralı merkez oda en önemlisidir. Çünkü kral ve kraliçe ile birlikte onların mahiyeti olduğu düşünülen sekiz kişi daha bu oda içerisine defnedilmişlerdir. Ayrıca odanın doğu kısmında krala ait atlar da yer almaktadır. Kurganın 2,3,5,10,17,20,26,34,37 numaralı odalarında atlar defnedilmiştir. 13 ve 31 numaralı odalarda ise insan ve at defnedildiği tespit edilmiştir. 9 numaralı odada ise sadece insan defnedilmiştir. Bu odalar haricinde kurganda bulunan diğer odalar kullanılmamış ve boş bırakılmıştır. Kurganda yapılan kazı çalışmalarında muhtelif ahşap mezar odaları içerisinde at ve insan definlerinin yanı sıra, at koşum takımı parçaları, kıyafet süs parçaları, ok uçları ve hırsızların tahribatından kalan giysi parçaları gibi bozkır kültür tarihine dair önemli veriler sunacak kalıntı ve buluntularda elde edilmiştir.¹⁸

Arzhan 1 kurganı kazı çalışmalarının yapılmaya başlandığı ilk yıldan itibaren araştırmacıların ilgisini çekmiş ve kurgan üzerinde çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Yapılan çalışmalardan biriside L.V. Kirensky'nin kurganda bulunan kütükler üzerine yapmış olduğu çalışmadır. Bu çalışmayı ön plana çıkaran husus kütüklerin mikrofotometrik analiz çalışmaları sonucunda kurganın tarihlendirilmesi ile ilgilidir. Kütüklerden elde edilen verilerden kurganın, M.Ö. IX-VIII yüzyıllara tarihlendirildiği gibi yine kurgandaki ahşap kütüklerin analiz çalışmalarında Ağustos-Eylül aylarında kesildiği ve kesildikten sonra hemen kullanıldığı sonucuna ulaşmıştır.¹⁹ Bu çalışmalardan yola çıkarak Arzhan 1 kurganına defin töreninin Eylül ayında yapıldığı söylenebilir. Bu her iki çalışmanın sonucunda kurganın sonbaharda yapıldığının söylenmesi bozkır kavimlerinin cenaze defin takvimleri ile ilgili uyumludur. Bozkır coğrafyasında ölen bir kişi için kurganın yapılacağı uygun bir yer bulunduktan sonra mezarın yapımına başlanmaktadır. Toprağın zor kazılması ve coğrafyanın şartları göz önüne alındığında kurganın yapımı uzun sürmektedir. Bu sebeple ölen kişinin vefat tarihi ile defin tarihi arasında bir zaman aralığı bulunmaktadır. Bozkır coğrafyasında ilkbahar ve yazın ölen kişilerin sonbaharda, sonbahar ve kışın ölenlerin de ilkbaharda defnedildikleri kaynaklarda belirtilmektedir.²⁰ Bu sebeple kütükler üzerindeki çalışmalar, kurganın yapıldığı tarihin belirlenmesinde rol oynadığı gibi yazılı kaynaklarda yer alan bilgileri doğrulaması açısından da önem taşımaktadır.

¹⁶ Gryaznov, Arzhan, Tsarskii Kurgan..., s.9.

¹⁷ Gryaznov, Arzhan, Tsarskii Kurgan..., s.9.

¹⁸ Gryaznov, Arzhan, Tsarskii Kurgan..., s.42.

¹⁹ Gryaznov, Arzhan, Tsarskii Kurgan..., s.46. Zaitseva, G. I., Chugunov, K. V., Alekseev, A. Y., Dergachev, V. A., Vasiliev, S. S., Sementsov, A. A., ... & Bourova, N. D. "Chronology of key barrows belonging to different stages of the Scythian period in Tuva (Arzhan-1 and Arzhan-2 barrows)". Radiocarbon, 49(2), 2007, s. 648.

²⁰ Durmuş, Türk Kültürüne Giriş..., s.303.

Arzhan 1 kurganında yapılan kazı çalışmaları ile elde edilen kalıntı ve buluntular özeldir. İskit kültür tarihine, genelde ise bozkır kavimlerinin kültür tarihine dair önemli veriler sunarak büyük bir boşluğu doldurmaktadır. Arzhan 1 kurganından önce konargöçer kavimlerin tarihi M.Ö. 7-6. yüzyıla kadar inebilmekte iken Arzhan 1 kurganı bu tarihin arkeolojik olarak daha eskiye gidebileceğini göstermektedir. Sadece Sibiry'a'nın değil, aynı zamanda daha geniş bölgenin de erken Demir Çağı'nın kronolojisini ve aşamalarını gözden geçirmeyi mümkün kılan veriler ortaya koyan Arzhan 1 kurganı tarihin en erken dönemlerinden itibaren bozkır kavimlerinin sosyal, dinî, askerî ve ekonomik gibi alt katmanların oluşturduğu güçlü bir kültürün varlığını da kanıtlamaktadır.

1. Sosyal Hayat

Arzhan 1 kurganında yapılan kazı çalışmalarında ortaya çıkarılan kalıntı ve buluntular bozkır insanının sosyal yaşamına dair önemli bilgiler sunmaktadır. Bu bilgiler içerisinde ilk olarak bozkır insanının giyim kuşamı gelmektedir. Her ne kadar kurgan, tarihin ilk dönemlerinden itibaren hırsızlar tarafından tahrip edilmiş olsa da kalan buluntulardan yola çıkarak ve bozkır coğrafyasında bulunan Arzhan 2, Pazırık ve Esik kurganları gibi birçok kurganda ortaya çıkarılan giyim kuşam ile ilgili malzemelerle yapılan mukayese sonucunda bir giyim kuşam kültürü tespit edilebilmektedir.

Arzhan 1 kurganının merkez odası olan 1 numaralı mezar odasında yapılan kazı çalışmalarında oda içerisinde kral ve kraliçenin yanı sıra mahiyetindeki kişilerin de defnedildiği tespit edilmiştir. Ayrıca bu oda içerisinde iki çeşit yünlü kumaştan giysi parçaları, (Görsel 5) yünlü kalın dokuma, kayış parçası, altın plaka, iki turkuaz boncuk, iki boncuk, çeşitli boyutlarda 20 küçük turkuaz plaka bulunmuştur.²¹ Söz konusu kumaş parçaları üzerinde yapılan çalışmalar kumaşların dokuma yöntemi ve çeşitli desenlerle süslenmiş olduğunu göstermektedir.²² Ayrıca bulunan bu giysi ve süsleme parçaları oda içerisinde bulunan krala ait olacağı düşünülebilmektedir. Bozkır kavimlerinin yaşadığı Avrasya coğrafyasının iklim koşullarının sert olması burada yaşayan insanların kıyafetlerinde de etkili olmuştur. Kıyafetlerini yaparken koyun ve keçi gibi yünlü hayvanlardan elde ettikleri yünleri çeşitli aşamalardan geçirerek iplik yapmış ve bu iplikleri dokuyarak kıyafetlerde ve dokuma ürünlerde kullanmışlardır. Ayrıca hayvanların derisinden de bört, pantolon, kaftan, çizme ve kayış gibi bozkır süvari tarzına uygun kıyafetler yapmışlardır. Bozkır insanının giyim kuşamına dair 1 numaralı odada bulunan boncuk ve plakaların, Arzhan 2 kurganının merkez odası olan 5 numaralı kurganda bulunan kral ve kraliçenin kıyafetlerini süsleyen parçalara benzemesi nedeniyle kıyafetlerin süslenmesinde kullanıldığı tahmin edilebilmektedir. Bozkır coğrafyasındaki diğer kurganlardan elde edilen veriler ile mukayese edildiğinde Arzhan 1 kurganındaki insanların da bozkır süvari tarzına uygun kıyafetler kullandıkları düşünülebilir. Ayrıca 1 numaralı odada bulunan samur kürklerinin Pazırık kurganlarında bulunan tabutlarda da bulunması²³ ve Göktürk dönemi cenaze töreninde de samur kürklerden bahsedilmesi²⁴ hem Arzhan 1 kurganının bozkır kavmine ait olduğunu ispatlamaktadır hem de kültürel sürekliliği gösterdiği için ayrıca bir önem taşımaktadır.

Bozkır insanının giyim kuşamı arasında çeşitli süsleme objeleri yer almaktadır. Bu objelerden biri de küpelerdir. Bozkır coğrafyasında bulunan altın, gümüş gibi kıymetli

²¹ Gryaznov, , Arzhan, Tsarskii Kurgan..., s. 46

²² Svetlana V. Pankova, Elena A. Mikolaychuk, Lyudmila S. Gavrilenko, Leonid S. Marsadolov, "Textile finds from the central burials of the Arzhan-1 barrow in Tuva", Masters of the Steppe: the Impact of the Scythians and Later Nomad Societies of Eurasia Proceedings of a conference held at the British Museum, 27-29 October 2017, s. 397-429.

²³ Sergei Rudenko, Frozen Tombs Of Siberia, London 1970, s. 316.

²⁴ Ahmet Taşağıl, Kök Tengri'nin Çocukları (Avrasya Bozkırlarında İslam Öncesi Türk Tarihi) Bilge Kültür Sanat, İstanbul, 2019, s. 172.

madenlerin eritilerek verilen şekiller daha sonra çeşitli boyut ve renkte boncuklar ile süslenerek küpe hâline getirilmektedir. Küpe, günümüz modern dünyasında kadınların kullanmış olduğu bir süs eşyası iken bozkır kavimlerinde erkeklerin de küpe taktıkları görülmektedir. Erkeklerin takmış oldukları küpelerin süs eşyası olmaktan çok bir alamet olarak yer aldığı tahmin edilmektedir. Örneğin; bir bozkır kavmi olan Göktürkler dönemine ait taş heykellerde erkeklerin kulağında küpe yer almaktadır. Dede Korkut Boylarından, Salur Kazan'ın evinin düşmanları tarafından yağmalanması boyunda ise Salur Kazan'a yardıma gelenler arasında kulağı altın küpeli soylu Oğuz Bey'i diye biri tanıtılmaktadır. Memlûk tarihçisi Mufaddal, Altın Orda hükümdarına dair yaptığı tasvirde, Berke Han'ın kulağında küpe olması dikkat çekmektedir.²⁵ Arzhan 2 ve Esik kurganında bulunan erkeklerin de küpe taktıkları yapılan arkeolojik çalışmalar neticesinde ortaya çıkarılmıştır. Erkeklerin küpe takması ile ilgili olarak sözlü ve yazılı ile arkeolojik bulgular arasında yer alan örnekler dikkate alındığında küpenin bir süs eşyasından daha çok hükümdarlık alameti olarak kullanılmış olduğu düşünülebilmektedir. Arzhan 1 kurganında yer alan 1 numaralı oda içerisindeki 4 numaralı mezardaki adamın sol tarafında turkuaz kakmalı altın bir küpe, 13 ve 14 numaralı odaların arasında yer alan geçit de ise turkuaz kakmalı boncuklu bir küpe bulunmuştur.²⁶ (Görsel 6) Bulunan bu küpelerin de tarihsel süreç içerisindeki verilere bakıldığında alamet olarak kullanıldığı düşünülebilmektedir.

Bozkır insanının yapmış olduğu küpeler her ne kadar işlev bakımından alamet olarak tasvir ediliyor olsa da küpelerin yapıldığı altın ve gümüş gibi değerli madenler, bozkır insanının refah seviyesini gösterdiği gibi küpelerin tasarımı üzerine işlenen figür ve boncuklar da sanat ve zevk anlayışını yansıtmaktadır.

Bozkır insanının sosyal hayatına dair bir başka unsur da damga ve endir. Bozkır insanının, geniş otlaklarda hayvanlarını diğer kişilerin hayvanlarından ayırt etmek için kullanmış olduğu işaretlere damga veya en adı verilmektedir. En, kulağa yapılan kesik şeklindeki işarettir. Damga ise demir alete ilgili boyun damgası kazınarak hayvanların derisi üzerine yapılan dağlama işlemiyle ortaya çıkan izdir. Hem damga hem de ene dair kurganlarda az da olsa bilgiler bulunmaktadır. Damga ile ilgili arkeolojik veri elde edilen kurganlardan biri de Arzhan 1 kurganıdır. Arzhan 1 kurganında yapılan arkeolojik kazı çalışmalarında birçok at defni tespit edilmiştir. Bozkır coğrafyasında cenaze defin merasimlerine uygun olarak yaşlı ve erkek olan atlar sadece ölen kişiye ait olmayıp cenazeye katılan kişilerin de ölen kişiye sunduğu atlardır.²⁷ Arzhan 1 kurganındaki atların cesetlerinin büyük oranda tahrip olması sebebiyle Pazırık kurganındaki atlarda olduğu gibi doğrudan en olarak tabir edilen boy işaretine rastlanılmamıştır. Ancak atlara ait koşum takımlarındaki belirgin farklılıklar onların farklı boylara ait olabileceğini ve bu sebeple de atların birer damga ve ene sahip olduklarını düşündürmektedir (Görsel 7).

2. Askerî Hayat

Bozkır kavimlerinin kurdukları devletin güçlü olabilmesi için sosyal, siyasal, iktisadi ve askerî bakımdan güçlü bir yapıya sahip olması gerekmektedir. Tarihin en erken dönemlerinden itibaren devlet ve devlet teşkilatına önem veren bozkır insanı güçlü devleti ile her türlü güçlüğü aşarak kadim bir medeniyet ortaya çıkarmıştır. Bozkır devletinin bu denli güçlü olmasının en önemli nedeni güçlü bir askerî teşkilata sahip olmasıdır. Uçsuz bucaksız bozkırlar askerî güç ile kontrol edilebilmiş ve dağınık boylar bu güç sayesinde bir çatı altında toplanabilmiştir.²⁸

²⁵ Cihat Cihan, "Türklerde Erkeklerin Kulağa Halka veya Küpe Takma Adeti", Dede Korkut'un İzinde 30 Yıl Prof.Dr. Üçler Bulduk'a Armağan, Gece Kitaplığı, Ankara, 2017, s.707.

²⁶ Gryaznov, , Arzhan, Tsarskii Kurgan..., s. 21,38.

²⁷ Gryaznov, , Arzhan, Tsarskii Kurgan..., s. 49.

²⁸ Durmuş, Türk Kültürüne Giriş..., s.212.

Bozkır kavimlerinin askerî teşkilatında önde gelen unsur savaşçı insan gücüdür. Bozkır coğrafyasında kadın erkek herkes savaşçı bir kişiliğe sahiptir. Bozkır insanı savaşçı kişiye alp adını vermektedir. Alplığın toplumunda saygın bir yeri olduğu için aileler çocuklarını daha küçük yaştan itibaren alp olarak yetişmesi için çaba göstermişlerdir. Alp kelime anlamı olarak kahraman, cesur gibi anlamlarına gelmektedir.²⁹

Savaşçı bir kimliğe sahip olan bozkır insanının giymiş olduğu başlık, kaftan, pantolon ve çizme gibi giyim ürünleri askerî kıyafet için oldukça uygundur. Bu tarz kıyafete Esik kurganından çıkarılan Altın Elbiseli Adam'ın kıyafeti önemli bir örnektir. Söz konusu bu elbise, bozkır insanının giyimini yansıtmakla birlikte atlı süvari kıyafeti için de uygundur. Gerek Esik kurganındaki kıyafet gerekse bozkır coğrafyasındaki diğer kurganlarda bulunan kıyafet parçalarının bozkır süvari kıyafet tarzına uygunluğu göz önüne alındığında Arzhan 1 kurganındaki kıyafet parçalarının da bozkır süvari tarzına uygun olduğu düşünülebilmektedir. Ayrıca Arzhan 1 kurganına defnedilmiş kişilerin yanı sıra kurganda bulunan at, ok, bıçak gibi savaş malzemeleri bozkır insanının savaşçı kimliğinin arkeolojik olarak ortaya çıkarılmasının yanı sıra yazılı kaynaklardaki bilgileri de doğrulaması açısından ayrı bir öneme sahiptir.

Bozkır askerî teşkilatında alplar kadar önemli bir diğer unsur ise attır. Tarihin en erken dönemlerinden biri olan Andronovo döneminden itibaren atı ehlileştirerek binek olarak kullanmak bozkır insanına ayrı bir güç vermiştir. Bozkır coğrafyasında yetişen atların diğer toplumlardaki atlar kadar gösterişli olmamalarına rağmen iklim koşullarına dayanıklı olmaları ve savaşlardaki manevra kabiliyetleri bozkır insanının hayatında önemli bir yer edinmelerini sağlamıştır. Bir bakıma at, alp için kendisiyle birlikte mücadele eden bir silah arkadaşı görevi görmüştür. Özellikle atın hızı ve demirin vurucu gücü bozkır devletlerinin kurulmasında ve diğer kavimler üzerinde hâkimiyet sağlanmasında önemli bir rol oynamıştır. Bozkır coğrafyasında yetişen atlara dair Orhun Yazıtları'nda; kahramanlıkları, renkleri ve cinslerinden bahsedilmekte iken Kaşgarlı Mahmut eseri Divan-ı Lügatit Türk'te: "Kuş için kanat neyse Türk için kanat odur." şeklinde geçen ifadesi ile bozkır insanı için atın ne derecede önemli olduğunu göstermektedir. Ayrıca bozkır kavimleri içerisinde ise yer alan önemli boyların adlarını ise atlardan almaları atın bozkır için önemini bir kez daha ortaya koymaktadır.³⁰

Arzhan 1 kurganında yapılan kazı çalışmalarında bozkır insanının askerî hayatında önemli bir yer tutan ata dair kalıntı ve buluntular elde edilmiştir. Arzhan 1 kurganında yaklaşık 160 atın olduğu ve bunların 12-15 yaşlarında erkek atlar olduğu tespit edilmiştir.³¹ Kurganda yer alan farklı farklı ahşap mezar odalarına defnedilmiş atlara dair koşum takımı parçaları da bulunmuştur. (Görsel 7) Buradan Arzhan 1 kurganına defnedilen atların hepsinin erkek olması ve yaşlı olması ayrıca önem arz etmektedir. Çünkü bozkır insanı ata büyük değer vermekte, erkek ve yaşlı hayvanları kurban ederek üretime engel bir durum teşkil etmesini de önlemiş olmaktadır. Ayrıca kurgan odalarında bulunan koşum takımları da bozkır insanının, atlarına verdikleri önemi ve onları en iyi şekilde eyerleyerek binek olarak tarihin en erken dönemlerinden itibaren kullandıklarını göstermektedir. İlerleyen tarihî dönemde ortaya çıkan Pazırık kurganlarında bulunan atların da erkek ve yaşlı olması ve de eyerleyerek mezar odasına bırakılmış olması bozkır insanının bir atı nasıl eyerlediğini gösterdiği gibi Arzhan 1 kurganı ile Pazırık kurganı arasındaki zaman farkı göz önüne alındığında kültürel süreklilik açısından da önem arz etmektedir.

Bozkır insanı savaşlarda binek hayvanı olarak atı kullandığı gibi silah olarak da en başta ok ve yayı kullanmıştır. Tarihin en eski dönemlerinden itibaren başta taş, kemik, tunç gibi

²⁹ İlhami Durmuş, Türk Tarihinin Öncüleri. Akçağ Yayınları, Ankara, 2013, s.23.

³⁰ Durmuş, Türk Kültürüne Giriş..., s. 85, Salim Koca, Türk Kültürünün Temelleri, Ofset Matbaacılık, Ankara, 2010, s.105.

³¹ Gryaznov, Arzhan, Tsarskii Kurgan..., s. 49.

maden devirlerinin kronolojik sırasını takip ederek ok uçları yapan bozkır insanı demir madenin keşfedilmesi ile birlikte demirden ok uçları yaparak kullanmıştır. Kancalı, kancasız, üç kenarlı gibi çeşitli şekillerde yapılan ok uçlarına başak ya da temren adı verilmektedir. Bu başak adı verilen ok uçları ahşap bir çubuğa geçirilmiş çubuğun, diğer uç kısmına ise yelek adı verilen bir tüy takılmıştır. Çeşitli oklar yaparak kullanan bozkır insanının zehirli oklar da kullandıkları bilinmektedir.³²

Savaşlarda oku etkin bir silah olarak kullanan bozkır insanı uzaktan saldırı taktiğini benimsemiştir. Bu taktik ile düşman ordusuna uzaktan ok atarak kayıplar verdirirken kendi ordusundaki kaybı en aza indirme başarısını göstermiştir. Uzaktan savaş taktiği içinde en önemli silah ok ve yay olmuştur. Bu sebeple ok üretimine büyük önem verilmiş ve okların menzilin en uzağa ulaşması için gayret gösterilmiştir.³³ Bozkır insanı oku girmiş olduğu savaşlarda veya taktik gereği geri çekilme esnasında kullanmıştır. Özellikle dörtmala at üzerinde giderken okunu dört yöne atabilme kabiliyeti ile hedefi başarılı bir şekilde vurarak düşmanlarına ağır zayıflar vermiştir.³⁴

Bozkır insanının kullanmış olduğu oklara dair Arzhan 1 kurganında buluntular tespit edilmiştir. Söz konusu kurganda yapılan çalışmalarda kemikli, üçgen uçlu bir ok ucu, ok millerinin parçaları, eşkenar dörtgen olan üç kemik içi boş ok ucu ve eşkenar dörtgen tüylü bir bronz içi boş ok ucu bulunmuştur.³⁵ (Görsel 6) Arzhan 1 kurganlarında ok uçlarının bulunmasına rağmen yaya dair herhangi buluntu elde edilememiştir. Yaya dair herhangi bir kalıntı bulunmamasının sebebi olarak yayın ahşap malzemeden yapılmış olması nedeniyle çürümüş olabileceği gibi Arzhan 2 kurganında bulunan yay gibi altından yapılmış olup yağma esnasında çalınmışta olabileceği düşünülebilir.

Bozkır insanı, ok ve yayı ana silah olarak kullanarak uzaktan savaş taktiğini benimsemiş olmasına rağmen yakın dövüşlerde kullanmak üzere de silahlar üretmiştir. Bu silahlar arasında bıçak ve hançer önemli bir yer tutmaktadır. Bozkır insanının tarihinde madeni devirlerin başlamasıyla birlikte bu madenlerden kılıç ve hançerler yapılmıştır. Bozkır insanı tarafından yakın dövüş silahı olarak hançerler kullanılmıştır. Demirden yapılmış kılıçlara göre daha kısa olan bu hançerlerin kabzaları, bozkır hayvan üslubu adı verilen sanatı yansıtan çeşitli hayvan figürleri ile süslenmiştir. Boyları 30-40 cm olan hançerlerin iki tarafı keskin olanına ise kingırak denilmektedir. Günümüzde kama olarak adlandırılan hançerler sadece savaş esnasında değil; bozkır insanı gündelik hayatta da hep yanında bulundurmıştır.³⁶ Bozkır insanının kullanmış olduğu kılıç ve hançer hakkında yazılı kaynaklarda bilgi bulunabilmekle birlikte yapılan arkeolojik kazılarda söz konusu kılıç ve hançerler elde edilmiştir. Arzhan 1 kurganında yapılan kazılarda da bronz bir bıçağın ucu, deri kılıflı bronz bir hançer, kulpunda yaban domuzu figürü olan bronz bir hançer bulunmuştur. (Görsel 6)

3. Ekonomik Hayat

Bozkır insanının yaşadığı Avrasya coğrafyasının iklim koşulları hayvancılığa elverişli olduğu için ekonominin temelini de hayvancılık oluşturmaktadır. Bu faaliyet içerisinde ise at ve koyun ilk sırada yer almaktadır. Bozkır coğrafyasında yer alan otlaklarda at ve koyun sürüler hâlinde beslenebilmiştir. At ve koyundan başka öküz, deve gibi çeşitli hayvanlar besleyen bozkır insanı için at hem savaş aracı hem de ekonomik değer olarak ön plana çıkmaktadır.

Ekonomik temeli hayvancılık oluşturmakla birlikte bozkır coğrafyasında tarıma elverişli olan yerlerde çiftçilik de yapılmıştır. Tarihin en erken dönemlerinden itibaren

³² Durmuş, Türk Kültürüne Giriş..., s. 222, Koca Türk Kültürünün Temelleri, 2010, s.106.

³³ Durmuş, Türk Kültürüne Giriş..., s. 215.

³⁴ Koca Türk Kültürünün Temelleri, 2010, s.106.

³⁵ Gryaznov, , Arzhan, Tsarskii Kurgan..., s. 21,22,23.

³⁶ Koca Türk Kültürünün Temelleri, 2010, s. 109.

madencilikle de meşgul olan bozkır insanı, başta demir olmak üzere altın ve gümüş gibi kıymetli madenleri de kullanmıştır. Demirden silah ve çeşitli gündelik eşyalar yapan bozkır insanı, altın madeninden bozkır sanatını yansıtan süslemeler, objeler yapmış ve hatta iplik hâline getirdiği altından elbise yaparak törenlerde kullanmıştır. Bunlar bozkır insanının refah seviyesini gösterdiği gibi sanatını ve ulaştığı medeniyet seviyesine de işaret etmektedir.

Bozkır insanının ekonomik hayatı hakkında yazılı kaynaklardan bilgi edinilebildiği gibi kazılarda elde edilen kalıntı ve buluntular da bozkır insanının ekonomik hayatında hem yazılı kaynakların vermiş olduğu bilgileri doğrulamakta hem de yeni bilgiler elde edilebilmesine yardımcı olmaktadır.

Bozkır insanının ekonomik hayatı hakkında yazılı kaynaklarda bilgiler bulunmakla birlikte kurganlardan da bu hususta önemli veriler ortaya çıkmaktadır. Arzhan 1 kurganı da bozkır insanının ekonomik hayatına dair önemli veriler sunmaktadır. Arzhan 1 kurganında çok sayıda at bulunması, bozkır insanının ata ne kadar önem verdiğini gösterdiği gibi bulunan atların hepsinin aygır olması ve yaşlarının 9-14 arasında ileri derecede olması ise atın bozkır coğrafyasındaki ekonomik değerini ortaya koymaktadır.³⁷

Bozkır insanı hayvancılığın yanı sıra madencilikle de meşgul olmuştur. Madencilik, bozkır ekonomisinde önemli bir yer tutmuştur. Tarihin en eski dönemlerinden beri çeşitli madenleri tanıyan bozkır insanı, onları eriterek ve çeşitli şekiller vererek kullanmıştır. Bu madenler arasında altın, gümüş ve demir önemli bir yer tutmaktadır. Bozkır coğrafyasında bol miktarda altın madeni bulunmaktadır. Altın, para gibi değişim aracı olarak kullanılmasının yanı sıra eritilerek çeşitli süs eşyalarının yapımında da kullanılmıştır. Arzhan 1 kurganında da tıpkı Arzhan 2 ve Esik kurganında olduğu gibi altın objelerin olduğu tahmin edilmektedir. Kurganın büyük oranda tahrip edilmesinden dolayı sadece küçük parçalar hâlinde altın objeler bulunmuştur. (Görsel 8)

4. Dinî Hayat

Bozkır insanını, tarihi süreç içerisinde gerçekleşen birçok olay doğrudan etkilemiştir. Bu olay arasında yer alan ve toplumda büyük izler bırakan salgın hastalıklar ve hayvan kırımları ön plana çıkmaktadır. Her iki olayın gerçekleşmesi toplumun gerilemesine hatta devletin dağılmasına kadar varan sonuçlara sebep olmuştur. Bu olaylar arasında insanı etkileyen en önemli olay hiç şüphesiz ölümdür. Ölüm kişisel olarak kişiyi ve onun ailesini etkilediği gibi devlet yöneticisi ya da toplumda ileri gelen bir kimsenin ölümü toplumun tamamını etkilemiştir. Devlet yöneticisi ya da toplumda ileri gelen bir kimse öldüğünde o kişi büyük bir cenaze töreni ile defnedilmiştir. Bu tarz büyük bir cenaze törenine dair, İskit dönemi hakkında bilgi veren Herodotos'un eserinde anlatmış olduğu cenaze töreni ve Göktürklerin batı kanadının yöneticisi olan İstemi Kağan'ın cenaze töreni birer örnek teşkil etmekle birlikte iki tören arasında zaman farkı göz önüne alındığında yapılan ritüellerin benzer olması kültürel sürekliliğin devamını göstermesi açısından ayrıca önemlidir.

Bozkır kavimlerinde toplumun ileri gelenlerinden birinin cenaze törenine bakıldığında bozkır insanının dinî inancına dair önemli veriler ortaya çıkmaktadır. Bu kişi öldüğünde ilk önce çadırına yerleştirilmekte ve halk çadırın etrafında atlı gösteriler, ağıt törenleri gibi çeşitli törenler yapmaktadırlar. Daha sonra ise defnedileceği yere getirilen kişi için yine mezarın bulunduğu yerde de çeşitli törenler yapılarak bu kişi mezar odasına yerleştirilmekte, mezar odasının yanlarına da eşi, atı, silahları ve gündelik eşyalarının konulduğu kaynaklarda yer

³⁷ Bendrey, R., Cassidy, J. P., Bokovenko, N., Lepetz, S., & Zaitseva, G. I. A possible case of 'poll-evil' in an early Scythian horse skull from Arzhan 1, Tuva Republic, Central Asia. *International Journal of Osteoarchaeology*, 21(1), 2011, s.114

almaktadır. Kaynaklarda yer alan bu bilgiler bozkır inanç dünyasında ahiret inancının olduğunu açıkça göstermektedir.

Bozkır insanının dinî anlayışı içerisinde bir ahiret inancının var olduğuna dair veriler kurganlardan elde edilmektedir. Kurganların içerisinde bulunan mezar odaları, ölen kişinin gündelik hayatta evi olan çadır gibi düzenlenmiştir. Mezar odasının duvarları tıpkı çadırda olduğu gibi kürk ya da keçelerle kaplanmış ve kaplanan duvarlara silahlar ve eşyalar asılmıştır. Yapılan arkeolojik kazılarda başta mezar odasına defnedilen kişinin kıyafetleri, silahları olmak üzere gündelik hayatta kullandığı kaplar gibi birçok kalıntı ve buluntu elde edilmiştir. Bu kalıntı ve buluntulardan yola çıkarak bozkır insanının gündelik hayatında kullanmış olduğu çadır nasıl düzenlenmişse mezar odasının da aynı şekilde düzenlenmiş olduğu diğer ifade ile bu dünyadaki evi nasılsa öldükten sonraki hayatı için de aynı şekilde ev düzenlemiştir. Tüm bunlar ahiret inancının varlığına işaret etmektedir.

Bozkır insanının dinî hayatına dair veriler yazılı kaynaklarda yer aldığı gibi arkeolojik veriler de bu konuda bilgi vermektedir. Arkeolojik kaynakların başında ise kurganlar gelmektedir. Kurganlar bozkır insanı öldüğünde defnedildiği yığma tepe mezarlar olmakla birlikte aynı zamanda kutsal mekânlardır. Bu yığma tepe mezarların yapımı, içine cesetle birlikte yerleştirilen eşyalar, ölen kişinin defni öncesinde ve sonrasında yapılan ritüellere dair kalıntı ve buluntular bozkır insanının inanç dünyasına ışık tutmaktadır.

Bozkır kavimlerinde, toplumun ileri gelen bir kişisi vefat ettiğinde ölen kişi çadırına konularak çadırın etrafında at koşuları yapıldığı ve çadırın önüne gelen kişilerin yüzlerini yaralayarak ağladıkları kaynaklarda yer almaktadır.³⁸

Ölen bir kişi için kurganın yapılacağı uygun bir yer bulunduktan sonra mezarın yapımına başlanmaktadır. Toprağın zor kazılması ve coğrafyanın şartları göz önüne alındığında kurganın yapımı uzun sürmektedir. Bu sebeple ölen kişinin vefat tarihi ile defin tarihi arasında bir zaman aralığı bulunmaktadır. Bozkır coğrafyasında ilkbahar ve yazın ölen kişilerin sonbaharda, sonbahar ve kışın ölenlerinde ilkbaharda defnedildikleri kaynaklarda belirtilmektedir.³⁹ Arzhan 1 kurganında yapılan çalışmalarda kurganın odalarını oluşturan kütüklerin Ağustos-Eylül aylarında yani sonbaharda kesilerek kullanıldığını ortaya koymuştur. Bu çalışma kurganın sonbaharda yapıldığını gösterdiği gibi yazılı kaynaklarda verilen bilgilerin de arkeolojik malzeme ile doğrulanmasını sağlamıştır.⁴⁰

Kurganın yapımı ve cenaze için yapılan dinî ritüellerden sonra cenazenin defin işlemine başlanmıştır. Bozkır insanları, vefat eden insanları terk etmek, kremasyon ve inhumasyon şeklinde üç farklı yöntemle defnetmiştir. Bozkır coğrafyasındaki kurganların sayısı olarak çokluğu göz önüne alındığında toprağa gömme şeklinin daha yaygın olduğu söylenebilmektedir.

Arzhan 1 kurganında yapılan cenaze töreninin Eylül ayında, krala bağlı olan binlerce insanın katılımı ile gerçekleştirildiği tahmin edilebilmektedir. Kurgana yakın olan ormandan kesilen karaçamların kütükleri ile oluşturan devasa yapının merkezinde yer alan 1 numaralı oda içerisine kral ve kraliçe, içine kürk yerleştirilmiş bir tabuta konularak mezar odasına indirilmişlerdir. Aynı oda içerisinde kralın mahiyeti de bulunmaktadır. Odanın içerisine ölen kişiler defnedildikten sonra atlar, silahlar, gündelik eşyalar bırakılmıştır. Mezar odasında yapılan kazılarda giyecek parçaları, silahlar, atlar ve tabutların bulunması bozkır insanının kültür tarihine dair bilgi verdiği gibi yazılı kaynaklar da bu hususta verilen bilgileri

³⁸ Durmuş, Türk Kültürüne Giriş..., s.301.

³⁹ Durmuş, Türk Kültürüne Giriş..., s.303.

⁴⁰ Gryaznov, Arzhan, Tsarskii Kurgan..., s. 49.

doğrulmaktadır. Ayrıca Kurgan içerisinde bulunan atlar üzerinde yapılan çalışmalarda atların ileri yaşta olması ve erkek olmaları ise bozkır insanının kurban geleneğini yansıtmaktadır.⁴¹

Kurgana cenazenin indirilmesi ve atların defnedilmesinden sonra törene katılan insanların mezarın üzerine kürekle topraklar atarak yığma bir tepe yaptıklarını Herodotos, *Historia* adlı eserinde anlatmaktadır.⁴² Söz konusu kurgan üzerine yapılan yığma tepe esasında bozkır insanının hem dağ inancına hem de Gök tanrıya yakınlığı da vurgulamaktadır.⁴³ Cenaze kurgana defnedildikten sonra kurgan yılın belirli zamanlarında ziyaret edilmekte kurbanlar kesilerek yemek verilmektedir. Arzhan 1 kurganında kazı çalışmalarından önce yapılan yüzey araştırmalarında kurganın üst kısmındaki taşlar arasında hayvan kemiklerinin bulunması ve kurganın etrafında bölge halkı tarafından dinî festivallerin düzenlenmesi kültürel sürekliliğin bir göstergesidir.

SONUÇ

Bozkır insanının kültür tarihi hakkında sözlü, yazılı ve arkeolojik kaynaklardan bilgi elde edilmektedir. Arkeolojik kaynakların başında ise kurganlar gelmektedir. Kurgan, bozkır insanının öldüğünde defnedildiği yığma tepe mezarlardır. Kurganların en önemlilerinden biri de Arzhan 1 kurganıdır. Söz konusu kurgan daha yapıldığı dönemlerde tahribata uğramış ve bu sebeple aynı bölge de bulunan Arzhan 2 kurganından elde edilen zengin malzemeler kadar olmasa da kalan parçalar özelde bir bozkır kavmi olan İskitlerin kültür tarihini; genelde ise bozkır kavimlerinin kültür tarihine dair önemli veriler sunarak büyük bir boşluğu doldurmaktadır. Öncelikle Arzhan 1 kurganından önce konargöçer kavimlerin tarihi M.Ö. 7-6. yüzyıla kadar inebilmekte iken Arzhan 1 kurganı bu tarihin en az bir yüzyıl daha eskiye gidebileceğini arkeolojik olarak göstermektedir. Sadece Sibiry'a'nın değil; aynı zamanda daha geniş bölgenin de erken Demir Çağ'ının kronolojisini ve aşamalarını gözden geçirmeyi mümkün kılan veriler ortaya koyan Arzhan 1 kurganı bozkır kavimlerinin süvarine tarzına uygun bir giyim kuşam, boylarına kendilerine ait hayvanları ayırt etmekte kullandıkları enleri ile sosyal, kurgan geleneği, atların kurban edilmesi defin öncesi ve sonrası ritüelleri ile dinî, alp, at, ok, bıçak gibi savaş araç-gereçleri ile askerî ve çeşitli hayvanlar, madenler ile ekonomik olmak üzere tarihin en erken dönemlerinden itibaren bozkır kültürünün alt katmanların oluşturduğu güçlü bir kültürün varlığını da kanıtlamakla birlikte bozkır coğrafyasındaki diğer kurganlardan elde edilen kalıntı ve buluntular ile ilişkilendirilmesiyle birlikte kültürel bir sürekliliğin olduğunu da göstermektedir.

KAYNAKÇA

Belli Oktay “*Eski Çağ ve Orta Çağ’da Türkler’de Kurgan Yapma Geleneği*” *Türkler* III. Cilt 2002 s. 927-931.

Bendrey, R., Cassidy, J. P., Bokovenko, N., Lepetz, S., & Zaitseva, G. I. A possible case of ‘poll-evil’ in an early Scythian horse skull from Arzhan 1, Tuva Republic, Central Asia. *International Journal of Osteoarchaeology*, 21(1), 2011, s. 111-118.

Cihan Cihat, “*Türklerde Erkeklerin Kulağa Halka veya Küpe Takma Adeti*”, Dede Korkut’un İzinde 30 Yıl Prof. Dr. Üçler Bulduk’a Armağan, Gece Kitaplığı, Ankara 2017.

⁴¹ Kafesoğlu, İbrahim, *Türk Millî Kültürü*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2009, s. 295.

⁴² Herodotos, *Historia*, s. 313.

⁴³ Çoruhlu, Eski Türklerde Ölüm..., s. 247.

Çoruhlu Yaşar, *Eski Türklerin Kutsal Mezarları Kurganlar*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2019.

Durmuş İlhami, *Türk Kültürüne Giriş*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2016.

Durmuş, İlhami, *İskitler*, Kaynak Yayınları, Ankara, 2007.

Durmuş, İlhami, *Türk Tarihinin Öncüleri: Alp Er Tonga, Tomris, Mo-tun, Atilla, Bilge Kağan*. Akçağ Yayınları, Ankara 2013.

Gryaznov, M. P *Arzhan, Tsarskii Kurgan Ranneskijskogo Vremeni*. Nauka. Leningrad, 1980.

Herodotos, *Herodotos Tarihi*, (Çev. Müntekim Ökmen) Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2015.

İbn Fadlan, *İbn Fadlan Seyahatnamesi* (Çev. Ramazan ŞEŞEN), Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2022.

Kafesoğlu, İbrahim, *Türk Millî Kültürü*. Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2010.

Koca Salim, *Türk Kültürünün Temelleri*, II, Cilt, Pelin Ofset Tipo Matbaacılık San. Ve Tic. Ltd. Şti. Ankara, 2010.

Parzinger, Hermann “Arzhan 2: La Tombe D'un Prince Scythe En Sibérie Du Sud. Rapport Préliminaire Des Fouilles Russo-Allemandes De 2000-2002” Arts Asiatiques, 2004. sf.5-29.

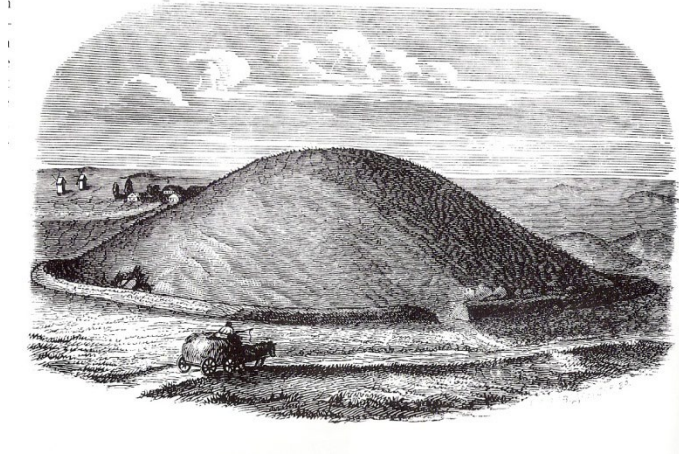
Rudenko Sergei, *Frozen Tombs Of Siberia*, London. 1970.

Taşagıl Ahmet. (2019). *Kök Tengri'nin Çocukları (Avrasya Bozkırlarında İslam Öncesi Türk Tarihi)* Bilge Kültür Sanat, İstanbul, 2019.

Zaitseva, G. I., Chugunov, K. V., Alekseev, A. Y., Dergachev, V. A., Vasiliev, S. S., Sementsov, A. A., ... & Bourova, N. D. (2007). *Chronology of key barrows belonging to different stages of the Scythian period in Tuva (Arzhan-1 and Arzhan-2 barrows)*. *Radiocarbon*, 49(2), 645-658.

Svetlana V. Pankova, Elena A. Mikolaychuk, Lyudmila S. Gavrilenko, Leonid S. Marsadolov, “Textile finds from the central burials of the Arzhan-1 barrow in Tuva”, *Masters of the Steppe: the Impact of the Scythians and Later Nomad Societies of Eurasia Proceedings of a conference held at the British Museum, 27-29 October 2017*, s. 397-429.

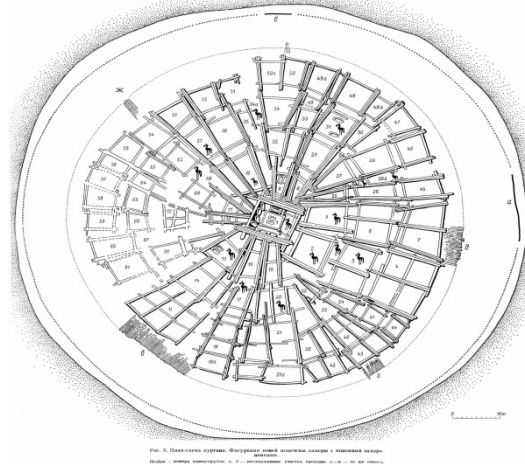
EKLER

Görsel 1: Kazılmadan Önce Kurgan (İ. Durmuş, Türk Kültürüne Giriş, s. 486)

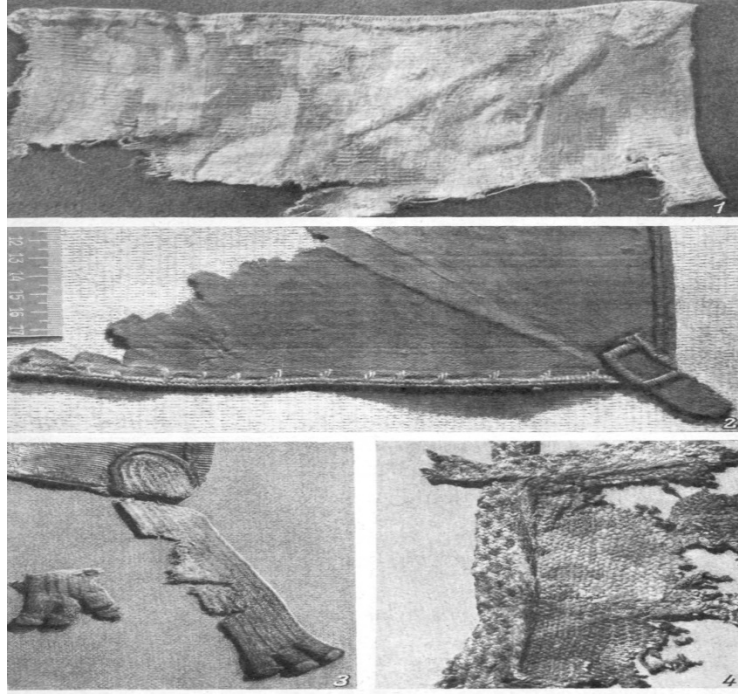
Görsel 2: Kurganın İç Düzeni (İ. Durmuş, Türk Kültürüne Giriş,s.486)

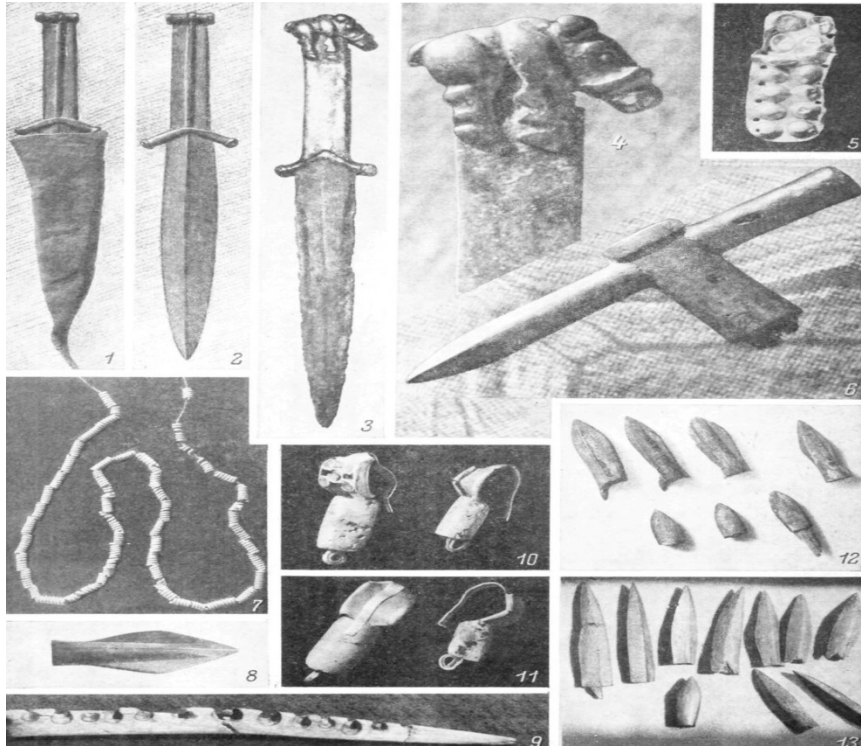
Görsel 3: Arzhan 1 kurganın planı (M.P.Gryaznov, Arzhan, Tsarskii Kurgan,s)

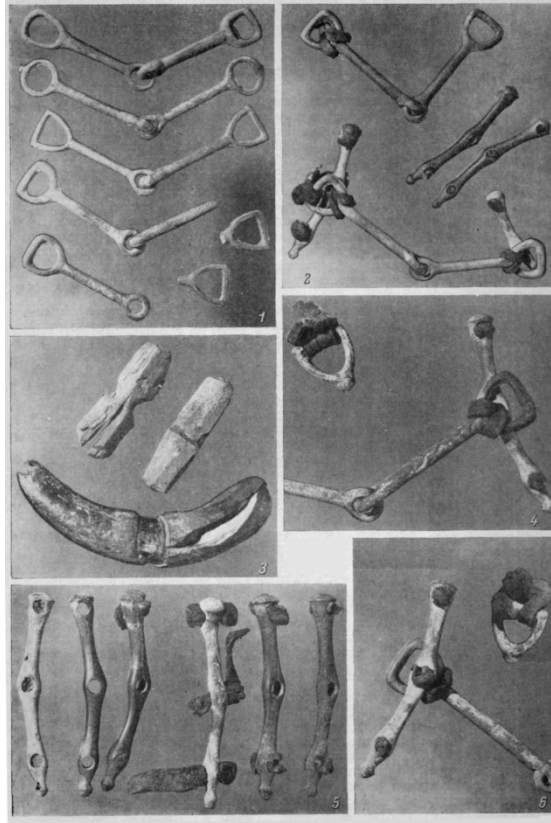
Görsel 4: Arzhan 1 kurganında yapılan kazı çalışmaları (M.P.Gryaznov, Arzhan, Tsarskii Kurgan,s.7.)

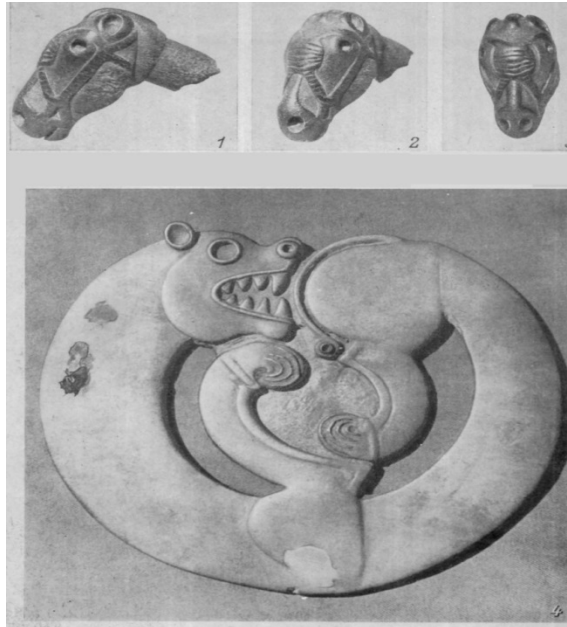
Görsel 5: Arzhan 1 kurganında bulunan kıyafet parçaları (M.P.Gryaznov, Arzhan, Tsarskii Kurgan,s.19)

Görsel 6: Arzhan 1 kurganında bulunan bıçak, küpe, balta ağzı, ok ucu gibi çeşitli buluntular. (M.P.Gryaznov, Arzhan, Tsarskii Kurgan,s.22)

Görsel 7: Arzhan 1 kurganında bulunan koşum takımı parçaları (M.P.Gryaznov, Arzhan, Tsarskii Kurgan,s.27)

Görsel 8: Arzhan 1 kurganında bulunan parçalar (M.P.Gryaznov, Arzhan, Tsarskii Kurgan,s.28)